

F N P F R < X P H H e C J Y E T B M P P o W X

F N P F R < X P H H e C J Y E T B M P P o W X

Erik Brate

Sveriges Runinskrifter
Runinskrifter från 1100-1400 talen

IV. Runinskrifter från 1100—
1400 talen

De förändringar i runinskrifternas skaplynne, som inträda med 1100-talet, hava lika väl som de i början av 1000-talet sammanhang med kristendomen. Den nya läran kan visserligen då ännu ej anses enarådande, ty ännu 1123 företog norske konungen Sigurd Jorsalafare ett korståg till Småland »för att kristna folket, emedan inbyggarna där i landet icke höllo på den kristna tron, ehuru dock några annammat dopet», och ännu omkring 1130 kallade svearne Magnus Nilsson helgerånare, därför att han plundrat ett Torstempel. I avlägsnare trakter höll sig hedendomen än längre, i ett c. 1190 skrivet brev talar ärkebiskopen om de nyomvända i Hälsingland och även i Dalarne tyckes hedendomen delvis hava funnits kvar, då konung Sverrick tågade genom landet 1178.¹ Först mot 1200 var alltså kristendomen nästan allmänt genomförd.

Mönstringen av 1000-talets runristningar visade, att åtminstone runstenars resande företogs nästan endast av de kristna; hedningarnas samtida runristning på träkavlar o. d. äga vi ej i behåll. Även

¹ H. Schüek, Sv. folkets hist. I, s. 356.

på 1100—1400-talen äro gravskrifterna övervägande och nu lämpade efter kyrkliga synpunkter.

Även själva runraden visar så till vida kyrklig påverkan, att den så småningom ökas till samma antal runor, som det latinska alfabetet har bokstäver, och därefter kan man tala om ett runalfabet.

Runradens ombildning till runalfabet skedde genom följande åtgärder. Liksom redan förut e skilts från i, och g från k genom en punkt, så åtskildes nu genom samma medel d från t, p från b. På grund av dessa punkter brukar alfabetet kallas s t u n g n a runor. Kortkvistrunorna (se sid. 83, 26) för a, n, t blevo ensamt gällande, och kortkvistformer av s med en punkt eller ett streck nedtill för c och z. Åt den 16-teckniga runradens a-runa gavs däremot betydelsen *ä*, som här betecknas med æ. Som motsvarighet därtill bibehölls o-runan men omvänd till *å*, för betydelsen *o*, men biformen *þ* fick betydelsen *ö*. I överensstämmelse med begynnelseljudet i runenamnet *yr* fick runan *r*, som förr betecknat ett r-ljud, nu betydelsen *y*, som dock även betecknades med den stungna u-runan. Övriga runor bibehölls, en del smärre ändringar utelämnas här.

Det s t u n g n a runalfabetet har alltså följande utseende:

1	B	1	1	Y	*	1	Y	Y	1	1		
a	b	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o
B	R	4	0	1	þ	1	1	(1)	1	1	þ	
p	r	s	t	th	u	y	z	æ	ö			

ᚱᚢᚱᚱᚱᚱᚱ ᚱᚱᚱᚱᚱᚱᚱ ᚱᚱᚱᚱᚱᚱᚱ

ᚱᚢᚱᚱᚱᚱ ᚱᚱᚱᚱᚱᚱᚱ ᚱᚱᚱᚱᚱᚱᚱ

Erik Brate

Sveriges Runinskrifter Runinskrifter från 1100-1400 talen

Under 1100-talet förekommo i Götaland i flera fall sådana välvda gravkistor, som redan på 1000-talet omtalades uti inskriften vid Bogesund i Uppland under namnet *hualf* »valv», t. ex. i S. Ving med inskriften: *botildær : læt : gæra : hualf : þænna : ifir : suen : dyrmoson : haraldær : stencmæstari : gærþi :*

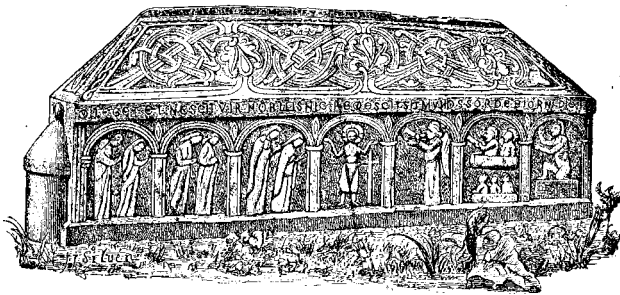

Bild 16. Botkyrka, Södermanland.

»Botild lät göra detta valv över Sven Dyrmodson. Harald stencmästare gjorde», vilken runinskrift på hällens motsatta snedyta med latinska stora bokstäver så återgives: *BOTILDER : LET : GERA : HVALF : DENNA : IFIR : SVEN : DERMOSON : AVE MARIA . GRATIA :*

De olika slagen av gravvårdar vid kyrkor, mest kalkhällar, börja ju tidigare i Götaland, där kristendomen tidigare vann större utbredning, och åtskilliga tillhöra där 1000-talets senare del.

På Botkyrka kyrkogård har en gravvård

funnits, som nu förvaras i Statens hist. museum och har form av en liten kyrka under sadeltak med en utbyggd apsis vid ena kortändan. Gravvården är ingen kista utan alltigenom sten, avsedd att stå på graven som minnesvård. N. Lithberg¹ har uppvisat, att det forna namnet på en sådan vård varit »stupa», och meddelar, att av ålder en gravvård av trä med dylik form och detta namn funnits å den heliga Stafans grav på Norrala kyrkogård i Hälsingland. Efter takåsen på Botkyrka-stupan löper på båda sidor följande runinskrift: *karl + karþi . stin + iftir + biorn + franta + sen + suens + sun + ak + [ban]kfriþ [a +] i haimarbu + [sti]ubu + hans + har + likr + han + unti + stene + þeime + bankfriþi at + kæra + tuþan (?) uin sin* »Karl gjorde stenen efter Björn, sin frände, son till Sven och Bänkfrid i Hammarby, hans styvmoder. Här ligger han under denna sten, att för Bänkfrid klaga över sin döde vän.» Sista satsens mening är ju, att Karl genom minnesvården för sin styvmoder betygar sin sorg över sin vän, hennes son Björns död. Ut-efters stupans takfäste löper en inskrift med latinska bokstäver: *QI . LEGET . ET . NESCIT . VIR . NOBILIS . HIC . REQIESCIT . SIT . MVNDUS . SORDE BIORN . DICTU XPE PRECOR TE* »Den som kommer att läsa och icke vet det, en ädel man vilar här. Må Björn vara ren från (syndens)

¹ Fornvännen 1915, s. 156.

FNRPR<XP H+H<LJYE TBMPAOWX

FNRPR<XP H+H<LJYE TBMPAOWX

Erik Brate

Sveriges Runinskrifter Runinskrifter från 1100-1400 talen

smuts! Säg det du, Kristus, jag beder dig.» På Botkyrka-stupan är stunget d ej infört.

Den Björn, åt vilken gravvården är ägnad, är troligen den samme, som i Botvidslegenden nämnes som broder till den helige Botvid, efter vilken Botkyrka (fornsvenska *Botwidakyrkia*) är uppkallad. Sedan Botvid dödats av en vendisk träl på Rågö i Nyköpings skärgård, fördes hans lik till Säby i Salems sn,¹ och då där flera underverk skedde vid hans grav, uppbyggde Björn på deras fädernegård en träkyrka, som 1129 invigdes av biskop Henrik i Uppsala och Gerder i Strängnäs till Guds och S:t Botvids ära, och dithörde S:t Botvids kvarlevor. Träkyrkan ersattes snart av en stenkyrka, som 1176 invigdes av Uppsala förste ärkebiskop Stefan och biskop Viljalm i Strängnäs. Botkyrka prästgård heter än i dag Hammarby. Fadern till den helige Botvid och Björn har alltså hetat Sven och modern Bänkfrid, som efter Svens död gift om sig med en onämnd man, som förut hade sonen Karl och själv var död, då vården uppsattes. Det har säkert varit en synnerligen förnämlig släkt, vars anseende än mer steg genom Botvids helighet och antydes genom den praktfulla gravvården.

Botkyrka-stupan kunna vi alltså blott genom en alltid något osäker slutsats datera till c. 1030, då kristendomen stadgats. Andra runinskrifter finnas, som själva angiva tiden för sin tillkomst. Saleby

¹ A. Lindhagen, Nord. tidskr. för bok- och bibl. väsen 1922, s. 81.

kyrkklocka i Västergötland har inskriften: †- þ a :
i a i k : u a r : g ø r : þ a ; u a r : þ u s h u n d r a þ : t u
h u n d r a þ : t i u h u : u i n t r : o k : a t t a : f r a :
b y r þ : g u s : a + g + l + a + † | : a u e : m a r i a
: g r a c i a : p l e n a
: | : d i o n i s i u s
: s i þ : b e n e d i k -
t u s : † »Då jag
gjordes, då var det
1228 vintrar från
Guds födelse . a .
g . 1 . a + Var häl-
sad, Maria, full av
nåd! Dionysius vare
välsignad!» De hem-
lighetsfulla bokstä-
verna mellan den
svenska och latin-
ska delen av in-
skriften utgöra be-
gynnelsebokstäver
av den hebreiska
satsen: *atta gibbor
leolam adonai* »Du
är stark i evighet,
Herre!», och ansågos säkert ansenligt starka kyrk-
klockans skyddande kraft mot onda makter. Ave
Maria är ängeln hälsning till jungfru Maria vid
bebådelsen, Dionysius ett helgon. I denna inskrift
är det stungna runalfabetet fullt genomfört, även

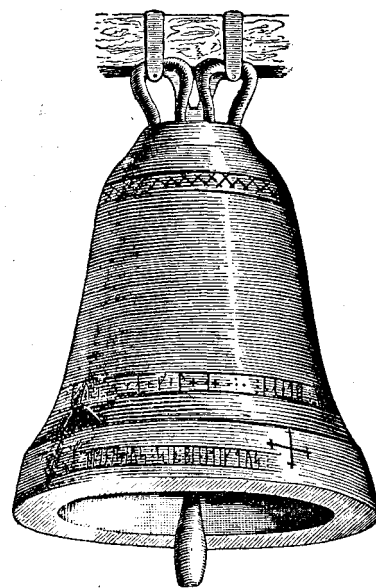

Bild 17. Saleby kyrkklocka,
Västergötland.

FNRFR<XP H+H<LJYE TBMMFDWQ

FNRFR<XP H+H<LJYE TBMMFDWQ

Erik Brate

Sveriges Runinskrifter

Runinskrifter från 1100-1400 talen

▲ i betydelsen y. 1238 är kyrkklockan i Burseryd i Småland daterad, som har helt och hållet latinsk inskrift.

På omvägar daterade äro möjligen ett par runinskrifter i Västmanland. På ett dörrjärn å en gammal kyrkdörr i Björksta, efter ornamentiken att döma från 1300-talet, står runinskriften: guþ sine iþær mæstar ruþinger ok :bo fris: o alfa »Gud välsigne eder, mæstar Röding och Bo frisen, o och alfa». Avslutningen är hämtad från Joh. Uppenb. 1:8: »Jag är A och O, begynnelsen och ändan, säger Herren Gud, som är och som var och som kommer, den allsvåldige.» Med A börjar och med O slutar det grekiska alfabetet. Röding är ett tyskt namn, Bø nordiskt men tillnamnet »frisen» tyder på Tyskland, måhända voro de båda från Frisland och verksamma vid kyrkobyggnaden i Björksta. Bo frisen finnes sannolikt förbunden med ett par andra kyrkobyggnader. I Baarse på Själland i Danmark finnes en dopfunt av granit med dels latinsk inskrift: + Bondo Friso me fecit. Esgervs røth me fecit fieri »Bondo frisen gjorde mig, Åsger rød lät mig göras», dels gyllentalen i runor (se sid. 95). I S. Råda kyrka i Värmland finnas kormålningar på årtalet 1323 och bilden av biskop Peter i Skara stift, dit Värmland då hörde, och framför biskopen två män, mot vilka biskopen välsignande sträcker sin hand, jämte inskriften: Aslone et Bondone actu »Genom verksamhet av Asle och Bonde». Asle, vars namn är fornsvenskt,

92

har väl då timrat kyrkan av liggande stockar, Bonde utfört kormålningarna, och det ligger nära att i honom förmoda samma Bondo frisen, som utfört den danska dopfunten, och den kyrkliga konstnär i Björksta, vars namn där med förkortning tecknas bo : fris: Från Sevallia finnes i Västerås museum en handkvarn med gyllentalsraden i runor, som liksom den på Baarse-funten kanske härrör från Bonde frisen. Omkring 1300 talades frisiska efter havskusten med vissa avbrott från Zuiderzee ända in i norra Slesvig, och på det senare området förekom naturligtvis beröring med danskarne, varför det icke vore underligt, om en fris understundom kommit att få ett danskt namn. Om Bonde fris gjort ristningen, har han alltså även över sig själv nedkallat Guds välsignelse.

Daterade runinskrifter möta framför allt på Gottland, som visserligen äger tre urnordiska runinskrifter, tre med kortkvistrunor och några få från 1000-talet, men vars flesta runinskrifter torde tillhöra 1300- och 1400-talen, alltså en tid, då runskriften i det övriga Sverge i det närmaste vikit för de latinska bokstäverna. Den äldsta daterade runstenen på Gottland är den vid Vallstena, vars årtal i en latinsk inskrift med munkstil på kanten av stenen anges vara 1326.

En daterad runinskrift, som nämner en historisk tilldragelse, är en gravsten vid Lye: + þinna . sten : lit . husfru . ruþui : gera . yfir sin . bonda . iakob . i . managardum . sum . skutin . uar þ . ihel . miþ . en .

93

ᚱᚢᚱᚱᚱᚱᚱ ᚱᚱᚱᚱᚱᚱᚱ ᚱᚱᚱᚱᚱᚱᚱ

ᚱᚢᚱᚱᚱᚱ ᚱᚱᚱᚱᚱᚱᚱ ᚱᚱᚱᚱᚱᚱᚱ

Erik Brate

Sveriges Runinskrifter
Runinskrifter från 1100-1400 talen

byrsu . sten . af uisborh . þa . en .
kunuung . erik . uar . bi . stallap . þa
. þi . for . nemda . slot . en . þa . uar
. liþit . af . guz . byrþ . fiurtan . hun
traþ . ar . ok . ainu . ari . minna . þen
. fem . tigi . ar . biþium . þet . et . guþ
. naþi . hanz . sial . ok . alum . kris
num . sialum . amen »Denna sten lät husfru
Rudvi göra över sin make Jakob i Mannagårdarne,
som blev skjuten ihjäl med en kanonkula ifrån
Visborg, då när konung Erik var belägrad på det
nämnda slottet. Men då var lidet från Guds födelse
1400 år och ett år mindre än 50 år. Bedjom det, att
Gud nåde hans själ och alla kristna själar. Amen!»
Denna inskrift uppvisar en stor mängd samstava
runor, d. v. s. två runors bistavar förenade på en
stav. Här förekommer ock den egendomliga gott-
ländska s-runan med ena staven av övriga runors höjd.
Inskriften skildrar alltså den svenskarnes belägring
av konung Erik XIII av Pommern 1449, vilken slöts
med konungens hemliga flykt på danska fartyg, var-
efter han begav sig till Pommern, där han dog 1459.

Om samma år 1449 utlåter sig en annan runsten
vid Lye på följande sätt: + iakaupr . i .
litlaronum . han . lit . giara . þinna
. stain . uvir . faþur . sin . olaf . ok .
broyþr . sina . liknuip . ok . simon .
biþim . fir þaim . ok . allum . krisnum
. sialum . ok . þa . uar . liþit af . kuz
. byrþ . fiurtan . huntraþ . ar ok .

94

ainu . ari . minna . þen . V . tihi . ar .
ok . i . þi ari . prima þi . k . ok . r . sunu
dahr i tt raþu »Jakob i Lilla Rone (gård
i Lye sn), han lät göra denna sten över sin fader
Olov och sina bröder Liknvid och Simon. Bedjom
för dem och alla kristna själar, och då var lidet från
Guds födelse 1400 år och ett år mindre än 50 år
och på det året var K primstav (gyllental), och R
söndagsbokstav i tolfte raden». Runan v är ett
stunget f, romerska siffran V är ett v i munkstil.

Inskriftens slut anger först årtalet 1449 på
samma sätt som den nyssnämnda runinskriften men
tillägger därpå en uppgift om årets gyllental och
söndagsbokstav, som var högst viktig för ett rätt
iakttagande av de kyrkliga festerna. Antagligen var
det på kyrkomötet i Nicæa 325, som det beslöts, att
påsk skulle firas på söndagen efter den s. k. påsk-
fullmånen, d. v. s. den fullmåne, som inträffar på
vårdagjämningen, 21 mars, eller närmast därefter;
påskan kan sålunda olika år växla mellan 35 dagar:
22 mars—25 april. Fullmånen inträffar 13 dagar
efter nymånen, som är första gången, som mån-
skäran visar sig i skymningen, och gyllentalet
eller primen utmärker den dag i månaden, på
vilken nytändningen inträder, efter vilken det alltså
är fullmåne om 13 dagar. Denna nymåne kan alltså
sökas tidigast 8 mars, 13 dagar före 21 mars. Efter
förloppet av 19 år antogos månskiftena återkomma
på samma dagar. Denna 19-årsperiod kallas mån-
cykeln och betecknas i latinsk skrift med talen

95

FNBFR<XP H+H<CJYE TBMMFOWX

FNBFR<XP H+H<CJYE TBMMFOWX

Erik Brate

Sveriges Runinskrifter

Runinskrifter från 1100-1400 talen

I—XIX men i runor med de 16 runorna fuþork: h n i a s : t b l m r tillökade med 3 nyuppfunna: † arlaug, * tvimadr, Φ belgthorn. Genom inverkan av latinska alfabetet har gyllentalsraden ordningsföljden l m i stället för den förut brukliga ordningen m l, och så är ock fallet i andra yngre runrader. Att 1449 k var primstav, motsvarande latinska VI, och stod vid 28 mars, visade alltså nymåne på denna dag under år 1449, fullmånen därtill inträffade 13 dagar därefter, d. v. s. 10 april, och första söndagen därpå skulle alltså vara påskdag.

Det gällde då att få veta, vilken veckodag 10 april u, lat. B vore och vilket datum första söndagen därefter hade. I kalendern betecknades årets dagar med de sju bokstäverna ABCDEFG eller runorna fuþorkh i fortlöpande följd, och emedan dagarnes antal 365 ej kan jämnt delas med 7 utan en dag blir över, så kom kalendern att börja och sluta med samma bokstav A eller runa f, varför varje datum under ett följande år faller på en veckodag senare än under det föregående och följaktligen första söndagen under ett följande år infaller ett datum tidigare än det föregående. Den bokstav eller runa i kalendern, på vilken den första söndagen inföll, kallas söndagsbokstav, och söndagsbokstäverna växlade år för år i följd GFEDCBA som eller runorna hkroþuf, ty under skottår blevo söndagsbokstäverna två, en före och en efter skottdagen. Efter en serie av 28 år återkomma data på samma veckodagar och denna serie kallas solcykeln.

96

1449 var R r, motsvarande latinska E, söndagsbokstav, första söndagen efter fullmånedagen D u, latinska B 10 april, var alltså R r, latinska E 13 april, som ock befinnes hava varit det årets påskdag.

Då efter slutet av solcykelns 28 år data återkomma på samma veckodag och efter måncykelns 19 år nymåne inträffade på samma datum, vann man genom att multiplicera $28 \times 19 = 532$ år, en tidrymd, efter vars förlopp veckodagar och månfasar kommo i samma förhållande till varandra och till månadsdata som vid utgångspunkten. Denna tidrymd av 532 år kallades påskcykeln och en tabell över följderna av gyllental och söndagsbokstäver inom en sådan kallas påsktavla och har flera gånger uppgjorts under den kristna tiden, den första av munken Dionysius exiguus (den lille) i Rom med början år 532, vilken år 725 fortsattes till 1063 av den ryktbare engelska munken Beda venerabilis † 735. Det är en påsktavla för de 532 åren 1140—1671, som begagnats av Lye-stenens ristare, ty i dess tolfte rad, som omfattar solcykeln de 28 åren 1448—1475 befinner sig år 1449 näst överst med uppgift att k är gyllental och r söndagsbokstav.

I Lye-inskrifterna var året 1449 utsatt, varjämte i den senare upplysning gavs om dess gyllental och söndagsbokstav. Ofta få dessa ensamma tjäna till att beteckna året, t. ex. i runinskriften i Heide kyrkogolv: | k i r k i a n : b r a n : a : b e l e þ e s : b y r d : l a u g a : d a h e : t a : u a r : h : s u n n u :

7

97

FNDR<XP HHIeLJYE TBMPfDQ

FNDR<XP HHIeLJYE TBMPfDQ

Erik Brate

Sveriges Runinskrifter Runinskrifter från 1100-1400 talen

tal av de provinsiella varianterna måste hava utbildat sig. Få av den tidens runstavar finnas dock i behåll, de äldsta runstavarna på danska nationalmuseet äro märkta 1437 och 1457 och i Statens hist. museum i Stockholm finnas inga med årtal före reformationen. Den forngutniska runkalendern visar emellertid, att den julianska kalendern redan 1328 överförts till runor och därför väl kan tänkas även anbragt på runstavar redan då. Något som talar för runstavarnas tidiga uppkomst, är, att det stungna runalfabetet alls icke finnes på dem; de ha följaktligen uppkommit i en tid, då detta alfabet ännu icke hade fullt utbildat sig. Det är möjligt, att den kyrkliga kalendern i Norden ordnades av påvliga legaten Nikolaus av Albano, som 1152 besökte först Norge, sedan Sverge, och för denna tidpunkt talar ock, att påsktavlan börjar så kort före den som 1140, vilket var ett lämpligt begynnelseår för en 532-årig påskcykel genom gyllentalet 1 och en del andra sammanträffanden.

Runstavarna äro emellertid icke de enda ristade framställningarna av julianska kalendern med gyllental, sådana finnas ock med andra tecken ristade i trä, sten, metall, ben o. s. v. vanligen på en stav eller käpp, stundom ock i form av skivor eller på bohags-ting m. m. Då ett gyllental i fornspråket kallas prim, kallas alla dylika kalenderstavar för primstavar, stundom ock rimstavar av fornordet *rim* »räkning»; oegentligt brukas benämningen även om sådana utan gyllental. Runstav är åter det slag av

primstavar, vars tidskiftestecken utgjordes av runor; primstav eller rimstav kan alltså alltid brukas för runstav men icke alltid tvärtom.

Runstaven är enligt vad N. Lithberg¹ uppvisat, en rent svensk företeelse, ehuru den nu utom i svenska samlingar finnes i ett stort antal utländska. Huvudparten tillhör 1500- och 1600-talen. Men icke ens i hela Sverge hava runstavar tillverkats, deras utbredningsområde innefattar Svealand, Norrland, Dalsland, Östergötland, Kalmar län, Gottland och utom Sverge östra Norge och svenska lappmarken, Finland och de svenskspråkiga öarna vid Estlands kust samt Gammal Svenskby i Sydryssland. I andra landsdelar brukades alltså primstavar med andra tecken än runor. De olika orternas runstavar uppvisa vissa inbördes olikheter. Så förekommer 25/6 David blott på dalastavar, 24/1 Erik den heliges translation blott på upplandsstavar, Anna-dagen 15/12 blott på finska stavar, på svenska däremot 9/12, Åskil 11/6 på södermanländska runstavar, på andra 12/6; dala-stavarna hava gyllentalet III þ på 2/1, så gott som alla andra på 1/1.

En fullständig runstav består av tre rader: den mellersta innehåller dagrunorna, över den stå gyllentalrunorna och under den sinnebildliga tecken för att antyda helgerna; sålunda antyder t. ex. ett svärd över 25/1 aposteln Paulus, som avrättades med svärd, ett blåshorn 3/2 helgonet Blasius högtid, vars namn man satte i förbindelse med verbet blåsa,

¹ Runstavens uppkomst i Fataburen 1921.